

# Erkölcsei fogalmaink klímaváltozása

*Etikai szempontból döntő jelentőségűnek értékeli Lányi András a tanulmányában (Morális klímaváltozás) annak belátását, miszerint az ember alapvetően erkölcsi lény, és „semmi egyéb”. Majd pár sorral később megállapítja „amióta ember van, a 'legyen' is – van”. Ember, erkölcs és a „legyen” parancsa eszerint szerves egységet képez. Nyelvi-logikai szempontból következképp kiindulópontnak tekinthető a létige felszólító módú alakja.*

## Az alapstruktúra

A „legyen” az etika világának alapstruktúrája utal, arra a kettősségre, mely szerint „A” állapotból „B”-be jutunk el.<sup>1</sup> Egy morális értelemben vett létező egyrészt „A” állapotban van, másrészt „B”-be kell jutnia. A legyen ige tehát csakis akkor értelmes, ha van honnan kiindulni, és van hová megérkezni. Ezt a kettősséget szükséges rögzíteni és elfogadni a „legyen” fogalmának megértéséhez.

$$A \rightarrow B$$

A kettősség rögzítése és elfogadása szükséges, azonban korántsem elégséges feltétele a „legyen” megértésének. A fenti ábrában a '→' szimbólum egyfajta út vagy mód, amely az iménti kettősséget egy harmadik elemmel egészíti ki. Ennek a harmadik elemnek, a honnan hová közti szakasznak a feltárása nélkülözhetetlen a „legyen” helyes értéséhez. E szakasz mindenekelőtt egy időbeni folyamatot rejt. A folyamat szabállyal bír, valamiféle törvényszerűség alapján működik. „A”-ból „B”-be nem akárhogyan, hanem meghatározott módon juthatunk el. Hármasságokról beszélhetünk tehát, melyben tételeznünk kell:

- „A” állapotot, ami kiindulásképp van,
- „B” állapotot, aminek meg kell valósulnia,
- „A”-t a „B”-vel összekötő folyamatot.

## A „legyen” logikája – logikai szótár

Ebben a szakaszban annak a bemutatása a célom, hogy milyen közvetlenül juthatunk a „legyentől” a deontikus szótárig. A modern etika világában elkerülhetetlenül fontos tisztázni e logikai szótár alapfogalmait. A „kell” világát a deontikus logika nyelvén írhatjuk le.<sup>2</sup> Egyfajta normatív szótár ez megengedésekkel, opciókkal, kötelezettségekkel, jogosultságokkal, tilalmakkal. A mi szempontunkból az áll a középpontban, hogy a deontikus logika elsősorban a normák következményeit, azaz „A” és „B” közti folyamat leírásának grammatikáját vizsgálja. A logikai keretek ilyen típusú megadása teszi lehetővé az érvelési hibák kimutatását, illetve a szokatlan, a sajátos esetek indokainak feltárását.

Tekintsük először a modális szavakat, azok alapvető összefüggéseit, s rögzítsük a következő rövidítéseket és szabályokat:




Szükségszerű, hogy  $p$  ( $\Box p$ ) =<sub>df</sub>  $\sim\Diamond\sim p$

Lehetséges, hogy  $p$  ( $\Diamond p$ ) =<sub>df</sub>  $\sim\Box\sim p$

Lehetetlen, hogy  $p$  =<sub>df</sub>  $\Box\sim p$

Nem-szükségszerű, hogy  $p$  =<sub>df</sub>  $\sim\Box p$

Ezek alapján a következő logikai négyszög rajzolható:

szükségszerű	<i>contrarius</i>	lehetetlen
		
lehetséges	<i>subcontrarius</i>	nem-szükségszerű

Most pedig rögzítsük ugyanezt a deontikus szavaink esetében:

Rövidítések:

Kötelező ('obligatory') OB

Megengedhető ('permissible') PE

Tilos ('impermissible') IM

Mellőzhető ('omissible') OM


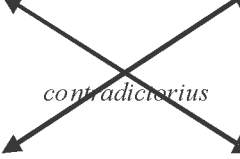

Szabályok:

$OBp$  =<sub>df</sub>  $\sim PE\sim p$

$PEp$  =<sub>df</sub>  $\sim OB\sim p$

$IMp$  =<sub>df</sub>  $OB\sim p$

$OMP$  =<sub>df</sub>  $\sim OBp$

kötelező	<i>contrarius</i>	tilos
		
megengedhető	<i>subcontrarius</i>	mellőzhető

Első pillantásra úgy tűnhet, hogy formális szempontból a modális illetve a deontikus szótár pusztán egymás szintaktikai változatai, ahol a „kötelező” (OB) megfeleltethető a szükségszerűnek ( $\Box$ ), a megengedhető (PE) pedig a lehetségesnek ( $\Diamond$ ). Figyeljük meg azonban a különbségeket. Az első lényeges különbség az iménti leírásból közvetlenül kiolvasható, miszerint nem minden kötelező, ami lehetséges. Hogyan jelentkezik ez a „legyen”-re vonatkoztatva? Ha „A”-ból juthatunk „B”-be, de juthatunk akár „C”-be, „D”-be és így tovább, s nem találunk indokot, hogy miért inkább az egyik, s nem a másik,

akkor nem a „legyen”-ről, hanem a „lehet”-ről beszélünk. Amennyiben viszont „A”-ból „B”-be szükségszerűen, azaz választási lehetőségünkől, akaratunktól függetlenül el kell jutnunk, akkor a „legyen” értelmét veszti. Ahogyan Lányi rámutat: „Magától értetődik – mégis, súlyos félreértések forrása, melyekben éppen a korai mélyökológia egyes képviselői járnak az élen –, hogy a szabadság mértéke szerint végrehajtott cselekedet, amely az egyén biológiai késztetései és pillanatnyi érdekei rovására a természet megóvása mellett dönt – *nem* természetes, *hanem* erkölcsös.” Logikai szempontból fogalmazhatunk úgy, hogy a „legyen”, az erkölcs világa a deontikus logika szótárával írható le, nem a módálissal. Nézzük meg ezt pár mondat erejéig közelebbről.

A logikai kezelhetőség és tisztánlátás érdekében a felszólító módban lévő mondatot, „Legyen B!” fel kell cserélni kijelentő formában lévőre, „úgy kell lennie/kötelező, hogy B.” A bevezetett operátor mondatokra, pontosabban propozíciókra használható. Az előbbi tagadása, „úgy kell lennie, hogy nem B”, azaz „tilos, hogy B”. Ha pedig a mondat első részét is tagadjuk, „nem kell úgy lennie, hogy nem B”, azaz „nem tilos, hogy nem B”, vagyis „megengedett, hogy B”. Ezek fényében megfogalmazható néhány evidencia. Egyrészt ami kötelező, az szükségképpen nem lehet tilos. Továbbá ami kötelező, és ami tilos, az szükségképpen nem lehet sem lehetetlen, sem szükségszerű, hiszen akkor sem a kötelezésnek, sem a tiltásnak nem lenne értelme. Másképp fogalmazva, s utalva a legyen és a lehet fent említett különbségére: ami lehetséges, az nem feltétlenül kötelező, de minden, ami kötelező és tilos, az értelemszerűen lehetséges. A lehetetlenségre való kötelezésben feszülő deontikus ellentmondás teszi például hangzatosná, a figyelmet a rejtőzködő ellentmondásra irányító Lányi (2000, 279–281. o.) utószó-címét: *Miért lehetetlen, ha muszáj?*

Amennyiben a fentiek nem teljesülnek, akkor az illető normarendszer inkonzisztensnek értékelhető. Fontos megjegyezni, hogy az inkonzisztencia nem nyilvánul meg mindig explicit formában, azaz olyan módon, hogy az egyes rögzített normák jól láthatóan egymásnak ellentmondának. A normák implicit következményeinek elemzése vezet leggyakrabban egy normarendszer inkonzisztenciájának kimutatásához.

### A felelősségvállalás lehetséges alanya

Lányi rámutat, hogy „Charles Taylor [1989] és mások szerint kilétem azokban a döntésekben nyilatkozik meg, amelyekkel elkötelezem magam mások mellett vagy ellen: tudni, hogy ki vagyok, azt jelenti, hogy tudom, hol állok. (Taylor 1989:27) Annyiban vagyok azonos önmagammal, amennyiben vállalom a felelősséget azért a befolyásért, amelyet a mások sorsára akaratlanul is gyakorolok.” A lehetséges alany tekintetében itt tetten érhető paradigmaváltás Kantig vezethető vissza. Robert Brandom (2002, 212–214. o.; lásd még: *András*, 2010, 70–71. o.) értelmezése szerint a potenciális megismerő ágens Kant esetében nem más, mint az elköteleződések illetve felelősségvállalások lehetséges alanya. Ennek értelmében valamit Ennek nevezni voltaképp egy normatív attitűd manifestációja. Kant alapvető fordulatát Brandom úgy tekinti, hogy az egy fordulat az ontológiától a deontológia, a lét-elméletől kötelezettség-elmélet, a kartéziánus bizonyosságtól a kantiánus szükségszerűség felé. A kartéziánus kérdéseket kantiánusra cseréli: „világos? határozott?” helyett: „érvényes? kötelező?” Vagyis Kant egyik legalapvetőbb gondolata az, hogy a tudatos lényeket a cselekvéshez illetve az ítéletekhez kapcsolódó felelősségvállalás képessége különbözteti meg a természeti lényektől. A tudatos lények képesek kötelezettséget vállalni bizonyos értékelés iránt, hogy mi az, ami helyes, pontos vagy korrekt, s mi nem. A normákat, amelyek meghatározzák, hogy mi helyes vagy helytelen – folytatja Brandom –, Kant fogalmaknak nevezi, egy olyan genusnak, melynek speciese az ítélet és a cselekvés, s mindez a fogalmak alkalmazásakor tárul fel.

Brandom szerint Kant alapvető fordulatát Hegel viszi tovább azzal a lényegi meg-látással, hogy a normatív státuszokat a társadalmi státuszok egy fajtájaként kell felfogni. Vagyis Hegel számára a transzcendentális konstitúciók társadalmi intékcúiókká lesznek. Ennek során a kulcsfogalom az elismerés ('Anerkennung' – 'recognition'), méghozzá a kölcsönös ('mutual') elismerés. Eszerint Ennek lenni nem más, mint elismertnek lenni a kötelezettségvállalás és kötelezettség-tulajdonítás tekintetében. Ez különbözteti meg a pusztán biológiai lényeket a szellemiektől. Mindez pedig csak úgy lehetséges, ha az Én közösségbe tagozódik. Tehát mind az Én, mind a közösség olyan normatív struktúra, amelyet a kölcsönös elismerés hoz létre. Így amikor Énről beszélünk, akkor egyúttal a kölcsönös elismerés processzusáról beszélünk.

Lányi rámutat továbbá, hogy a felelősség retroaktív konstitúciójának elve (*Tengelyi*, 1992)<sup>3</sup> túlmutat a szoros értelemben vett etika területén: egy olyan komunitárius vagy interakcionista antropológia előfeltevéshez kötődik – írja Lányi –, amely az ember önazonosságát kizárólag másokhoz fűződő viszonyaiban tartja megragadhatónak. Ahogyan pedig Tengelyi (1992, 210. o.) fogalmaz: „...a retroaktív konstitúció föltevése [az a gondolat], hogy a felelősség szükségképpen utólagos vállalásának 'visszahatása' nélkül a korábbi tett meg nem történtté nem tehető eseménye ugyan a világnak, de nem kész, befejezett ténye az élettörténetnek.”

A felelősségvállalás lehetséges alanyának jellemzésekor nem pusztán kontinentális, hanem angolszász hagyományokra is építhetünk. Charles Horton Cooley (1967, 179–184. o.) és George Herbert Mead (1973) kijelentik, hogy énünk egy olyan tük-rözödtött kép, amely viselkedésünk és szavaink társadalmi jelentésén keresztül válik érthetővé. Énünk tehát korántsem a fizikai test és az érzéki tapasztalás szűk keretei közt rajzolódik, hanem társas lényeknek látva magunkat mások észlelésének észle-léséből építkezik, abból, amit szerintünk mások gondolnak rólunk. Cooley mindezt „tükör-énnek”<sup>4</sup> nevezte, Mead (1973, 197. o.) pedig úgy fogalmazott, hogy egy „általános másik” szemszögéből ítéljük meg, és ezáltal alakítjuk önmagunkat: „A szervezett közösséget vagy társadalmi csoportot, amely az egyénnek megadja az én egységét, 'általános másinak' nevezhetjük.”

### Etika, nevelésetika, kommunikáció

Jürgen Oelkers szerint a nevelésetika alapkérdése nem az erkölcs közvetítésének miként-je, hanem hogy milyen módon lehet igazolni a nevelést. Álláspontja szerint ez az igazolás nem az etikából való levezetéssel történhet, „...hanem azoknak a modellszerű feltevések-nek az elemzésével, amelyek segítségével a 'nevelés' mint tárgy vagy referenciaterület elgondolható.” (*Oelkers*, 1998, 9. o.) Felfogása szerint a nevelésetika akkor foglalkozik a saját tárgyával, ha a „mit lehet a nevelésen érteni?” és a „hogyan érinti ez az igazolás problémáját?” kérdéseket együtt tudja kezelni.

Vajon milyen módon lehet összefüggésbe hozni Oelkers megállapítását az általam imént bemutatott modellel? Tekinthe-e ez a modell oelkersi értelemben vett „modell-szerű feltevésnek”? Álláspontom szerint bármit is értsünk Oelkers nevelésre vonatkozó modellszerű feltevése alatt, a fenti javaslat bizonyos kulcsfontosságú karakterjegyeit semmiképpen sem nélkülözheti. Egyrészt nem tekinthet el „A” és „B” megkülönbözteté-sétől, sem a megkülönböztetés időbeliségétől, valamint „A” és „B” közti kapcsolat rö-gzítésétől. Meglátásom szerint az oelkersi nevelés referenciaterülete tág értelemben nem más, mint az „A” és „B” közti lehetséges folyamatok összessége, a nevelés igazolásának problémája pedig megegyezik a lehetséges folyamatok közti választás indoklásának problémájával. Mint látható, az iménti megfogalmazás a dolgozat első szakaszában rö-gzített modelljén annyiban módosít, hogy „A”-ból „B”-be haladva nem csupán egyetlen

folyamatot hangsúlyoz, hanem a lehetséges folyamatok összességét tekinti. Szemléltessük ezt úgy, hogy a vékony vonalú, egyszerű nyilat vastag vonalúra cseréljük, jelezve azt, hogy nemcsak egy, hanem több úton is eljuthatunk „A”-ból „B”-be.

$$A \Rightarrow B$$

Oelkers felhívja a figyelmet arra, hogy a nevelés nem az erkölcsi elvek pusztá végrehajtását célozza. Az erkölcsi elvek nyújtják a témát, a referenciaterületet, de emellett szükséges tételezni azt a kezdeti egyenlőtlenséget, aszimmetriát, fölérendelt pozíciót, ahonnan másokat fel lehet szólítani a tanulásra (Oelkers, 1998, 12–13. o.). Oelkers rámutat, hogy ez az aszimmetria csupán a tanulás feltétele, azaz nincs a nevelésnek külön etikája. Nem lehet kétséges, hogy a nevelés igazolásának feladata ehhez a pozícióhoz kötődik. Fogalmazhatunk úgy, hogy a „miért arra nevelünk, amire, s miért nem másra” dilemma nem nevelésetikai, hanem etikai dilemma. Ennek eldöntése pedig a nevelés igazolásának problémaköréhez vezet.

Oelkers (1998, 13. o.) megállapítja továbbá, hogy a nevelés korántsem tekinthető értékközvetítő folyamatnak: „Sokkal inkább arról van szó, hogy bizonyos morális témák olyan kommunikatív folyamatok tárgyai lesznek, amelyeknek a hatása előre nem látható.” A hatás kiszámíthatatlansága paradoxont eredményez, ugyanis a nevelésnek egyszerre kell a hatások kiszámíthatóságának, mérésének követelményével, és a kiszámíthatatlanság tényével szembenéznie. De miért kiszámíthatatlan a hatás? Alapvetően két ok miatt.

Először is Oelkers azzal szemben érvel igen erőteljesen, hogy a nevelés folyamatát lehet levezetési elmélettel magyarázni. Egy levezetési elmélet keretei közt a nevelési hatások kiszámíthatóak, a folyamat maga lineárisnak tekinthető. A véletlenszerűség azonban Oelkers szerint sem a nevelési szándék, sem annak hatását illetően nem küszöbölhető ki. Ahogyan fogalmaz, a nevelési hatás nem lineáris, hanem szétszórt, s a folyamat kimenetele teljességében sohasem látható előre. A nevelés önmagában nem tartalmazza sikerének garanciáját. A „morális kommunikációban”, amelyet Oelkers a levezetési elmélet helyébe állít, csak a feladat fogalmazható meg, a végső megoldás nem. Különösen azért nem, mert a nevelési szándék morális meggyőződést tartalmazhat, amelyekből érvek kreálhatók, az érvek azonban csakis akkor eredményeznének végső bizonyosságot, ha a morális kommunikációként felfogott nevelés lezárt folyamat lenne, márpedig nem az – s ez a kiszámíthatatlanság másik alapvető oka.

### Társadalmi és személyes igazságosság

Az ilyen típusú kiszámíthatatlanság, megjósolhatatlanság, a hatások mérésének problémája nem pusztán a nevelésben, hanem a politikai döntéshozást követő hatások feltérképezésekor is megjelenik. Lányi ennek összetettségéről ír különösen *A morális állóképesség vizsgálata* című alfejezetben: „Hogy az ökológiai szükségesség drámai tapasztalata ténylegesen miféle új döntési, termelési, nevelési, születésszabályozási és hadviselési eljárásokat fog életre hívni, azt senki nem tudhatja előre. Azt még kevésbé, hogy ezek bevezetése miféle társadalmi konfliktusokkal jár, egyáltalán, hogy milyen térbeli eloszlást mutatnak majd a különféle megoldások, magyarul, hogy kik lesznek a sikeres túlélők, és mely térségekben vezet az ökológiai válság társadalmi katasztrófához, háborúhoz.” Az oelkersi pedagógiai paradoxon politikai paradoxonként is megjelenik, amiből következik, hogy az oktatáspolitikának különösen hangsúlyos figyelmet kell fordítani ennek kezelésére.

Jól látható, hogy valamely társadalmi probléma etikai szintű kezelése abba a tradícióba ágyazódik, mely szerint az etika és a társadalomfilozófia egy nagyobb egységnek, a gyakorlati filozófiának a része. MacIntyre (2012, 96. o.) rámutat, hogy Arisztotelész a *Politika* című művét a *Nikomakhoszi etika* egyfajta folytatásának tekintette. Egyrészt mindkettő központi fogalma a boldogság, másrészt az igazságosság társas erénye a legfőbb erénynek mondható. Figyeljük meg Arisztotelésznél az erkölchöz vezető legfőbb erény milyen szimbiózisban él a közösségi léttel: „Az igazságosságban minden erény bennfoglaltatik. [...] »vezetés mutatja meg az embert«: a vezető éppen a mással való viszonyában és a közösség életében fejt ki működését. Ez az oka annak is, hogy az igazságosság jóformán az egyetlen erény, amelyet a más javának tartanak; ti. a másokhoz való viszonyunkban nyilvánul meg. [...] Az így értelmezett igazságosság nem csupán része az erénynek, hanem maga a teljes egészében jelentkező erény, s az ennek ellentétét alkotó igazságtalanság is nem csupán része a lelki rossziaságnak, hanem maga a teljes egészében jelentkező lelki rossziaság.” (*Arisztotelész*, 1987, 1129b-1130a) S a hagyomány modern megfogalmazásban: „Az igazságosság alapján rendelkezik minden egyes személy azzal a sérthetlenséggel, aminél még a társadalom egészének jóléte sem lehet fontosabb. [...] Mint az emberi tevékenységek legfontosabb erényei, az igazság és az igazságosság nem tűnnek megalkuvást.” (*Rawls*, 1997, 22. o.) Az igazságosság fogalma kulcsszerepet játszik az etika, a társadalomfilozófia és a természet összefüggésében. Azt fejezi ki, hogy létezik legalább egy olyan erény, amely mind az egyénekben, mind a társadalomban, annak intézményeiben megjelenik. Igazságos személyről és igazságos társadalomról nem pusztán metaforikusan, hanem konkrét tartalmakat elemezhetően beszélhetünk.

Az arisztotelészi örökség szerint az ember közösségi léte, társadalmisága természeti adottság. Ezt a felfogást írja át alapjaiban az a modernkori fordulat, melynek szellemében a filozófia a tudományok mintájára alakítandó át.<sup>5</sup> Hogyan veszíti el ezt követően a társadalom a természeti mivoltát? Durkheim (1981, 21. o.) így fogalmaz: „A tudomány azt vizsgálja, ami van, a mesterségbeli tudás az eszközöket kombinálja, arra tekintettel, hogy milyennek kellene lennie. Ha tehát a társadalom az, amit belőle csinálunk, akkor nem lehet megkérdeni, hogy tulajdonképpen micsoda, hanem csak azt, hogy hogyan alakíthatjuk.” Szembetűnő, amint a tudomány tárgyává tett társadalom egy normatív struktúrában foglalja el a helyét. Ebből a perspektívából a társadalomnak nem a természetes „van” mivolta, hanem a normatív „kell” formula kerül középpontba.

### Zárszó

Lányi a következő tézissel kezdi a fentebb már idézett tanulmányát: „Az ember erkölcsi lény, de hogy *semmi egyéb*, ennek belátásában rejlik a globális ökológiai katasztrófa [...] etikai [...] jelentősége. Azt állítom, hogy a túlélés lehetősége ma az erkölcsi cselekvés lehetőségével áll vagy bukik...” A túlélés és a morális cselekvőképesség effajta összenövése esetén – különösen akkor, ha Lányi tézisét a történések igazolják, mondatait a valóságos folyamatok teszik súlyossá –, megkerülhetlenné válik a morális fogalmak, struktúrák, megközelítési módok, a morális-erkölcsi-etikai szaknyelv beemelése a köznyelv áramába. Az a sajátos helyzet állt tehát elő, hogy néhány tradicionálisan filozófiai, morálfilozófiai, logikai fogalom került a közbeszéd szélesebb piacán forgalomba, olyan résztvevők körében is, akik számára ez a nyelvhasználat új, netán idegen, társadalmi szerepük szerint azonban döntési helyzetben vannak. Mindenekelőtt a szótárt ismerő szakma feladata közvetíteni azokat a tartalmakat, melyeket ezek a fogalmak, szövegek, szövegösszefüggések hordoznak, hogy a közös értés egyáltalán létrejöhessen. Dolgozatomban ehhez a tisztázó folyamathoz kívántam hozzájárulni. Részben azzal, hogy kiemeltem a



számomra alapvető jelentőségűnek ítélt témaköröket és a hozzájuk kapcsolódó kulcsfogalmakat; részben pedig azzal, hogy rámutattam néhány hétköznapi fogalom mögött húzódó implicit, ugyanakkor döntő jelentőségű értelmezésre.

## Jegyzetek

<sup>1</sup> Jelen dolgozat felépítésekor, az egyes pontok kifejtésekor felhasználom korábbi tanulmányaim (András, 2013a, 2013b) megfelelő részeit.

<sup>2</sup> A deontikus logika meghatározó műve: von Wright, 1951. A deontikus logika az osztrák Ernst Mallytól (1879–1944) eredeztethető (Mally, 1926).

<sup>3</sup> A felelősség retroaktív konstitúciójának fogalmához lásd még: Tengelyi, 2013.

<sup>4</sup> „Each to each a looking-glass Reflects the other that doth pass.” (Cooley, 1967, 184. o.)

<sup>5</sup> A fordulattal és az ebből származó válságjelenségekkel foglalkozik Weiss János (2013) dolgozata, melynek egyes előfeltevéseit, következtetéseit vizsgálom.

## Köszönetnyilvánítás

A kutatás A TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0064 azonosító számmal ellátott „Az éghajlatváltozásból eredő időjárási szélsőségek regionális hatásai és a kárenyhítés lehetőségei a következő évtizedekben” elnevezésű projekt, „Az éghajlatváltozással kapcsolatos

attitűd, mentalitás, történeti és kortárs alakzatok, A klímaváltozás okainak és következményeinek etikai szempontú vizsgálata és pedagógiai vonatkozásai” című alprojekt keretében zajlott.

## Irodalomjegyzék

András Ferenc (2010): *A kommunikációs tér filozófiája*. Gondolat, Budapest.

András Ferenc (2013a): Arról, ami kell. In: Karlovitz János Tibor és Torgyik Judit (szerk.): *Vzdelávanie, výskum a metodológia (Oktatás, kutatás és módszertan)*. International Research Institute s.r.o., Komárno.

András Ferenc (2013b): Nevelésetika analitikus nézőpontból. In: *Új kutatások a neveléstudományokban*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

Arisztotelész (1987): *Nikomakhoszi etika*. Európa, Budapest.

Brandom, R. (2002): *Tales of the Mighty Dead*. Harvard University Press, Cambridge – Massachusetts – London.

Cooley, Ch. H. (1967): *Human Nature and the Social Order*. Schocken Books, New York.

Durkheim, E. (1981): Einführung in die Sozialwissenschaft an der Universität Bordeaux 1887–1888. In: *Frühe Schriften zur Begründung der Sozialwissenschaft*. Luchterhand Verlag.

MacIntyre, A. (2012): *Az etika rövid története. Az erkölcsfilozófia rövid története a homéroszi kortól a 20. századig*. Typotex, Budapest.

Mally, E. (1926): *Grundgesetze des Sollens: Elemente der Logik des Willens*. Leuschner und Lubensky, Universitäts-Buchhandlung, Graz.

Mead, G. H. (1973): *A pszichikum, az én és a társadalom szociálbehaviorista szempontból*. Gondolat, Budapest.

Oelkers, J. (1998): *Nevelésetika. Problémák, paradoxonok és perspektívák*. Vince Kiadó, Budapest.

Rawls, J. (1997): *Az igazságosság elmélete*. Osiris, Budapest.

Taylor, Ch. (1989): *The Sources of the Self – The Making of the Modern Identity*. Cambridge University Press, Cambridge.

Tengelyi László (1992): *A bűn mint sorseseemény*. Atlantisz, Budapest.

Tengelyi László (2013): „Életút” és „élettörténet”. *Önkonstitúció és élettörténet a késői Husserlnél*. 2013. december 2-i megtekintés, [http://minerva.elte.hu/mfsz/MFSZ\\_996/996\\_TENGELYI.html#jegyz](http://minerva.elte.hu/mfsz/MFSZ_996/996_TENGELYI.html#jegyz)

Lányi András (2000, szerk.): *Természet és szabadság. Humánökológiai olvasókönyv*. Osiris Kiadó, Budapest.

Weiss János (2013): Az etika társadalomelméleti kontextusban. In: Bertók Rózsa és Barcsi Tamás (szerk.): *Etikák, identitások, perspektívák*. Ethosz Tudományos Egyesület, Pécs.

Wright, G. H. (1951): Deontic Logic. *Mind*, 60. sz.

**András Ferenc**  
Pannon Egyetem, Antropológia  
és Etika Tanszék